

ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਰਾਜਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
ਖੋਜਾਰਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਅਮੂਰਤ

ਇਸ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ/ਸਬਾਲਟਰਨ (Subaltern) ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤਕ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ/ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤੇਵੇਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹੇਗਾ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਮੀਡੀਆ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ/ਸਬਾਲਟਰਨ, ਦੂਜੇ, ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦ, ਕਾਰਪੋਰੇਟ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸੂਚਨਾ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਗਤੀ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਲੰਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਨ 1982 ਈ.'ਚ 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ' ਸ਼ਬਦ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਬਾਲਟਰਨ' (Subaltern) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਤਾਲਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਲ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਣਗੋਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।¹ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਸਬਾਲਟਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ

ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ਦਰਜਾ, ਅਧੀਨ, ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨੌਕਰ, ਹੇਠਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨੀਵਾਂ, ਦੂਜੇਲਾ, ਅਨੁਆਈ, ਬੰਧੂਆ, ਕਾਬੂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬਾਲਟਰਨ, ਧਰਮ ਪੱਖੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਸਥਾਨ ਪੱਖੋ ਪਰਵਾਸੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੋਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਖੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਆਦਿ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਣਜੀਤ ਗੁਹਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ' ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।"² ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੈਨਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਔਸਤਨ ਪਹਿਲੇ ਪੇਜ 'ਤੇ 0.67% ਅਤੇ ਚੈਨਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮ ਟਾਈਮ ਵਿਚ 0.82% ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ 70% ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਦੀ 0.67% ਖ਼ਬਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"³ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ 2017 ਵਿਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ 2020 ਵਿਚ ਕੋਵਿਡ-19 ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤਕ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਪਰਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਕਾਰਆਤਮਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ, ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਨਕਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 75 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀਂ ਜਾਤੀਵਾਦ ਹਿੰਸਾ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਮੀਡੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਰਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ

ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਇਕ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਵੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਇਸ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਲਗਭਗ 90% ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਇਹਨਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਿਪੋਟਿੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਕਸਫੈਮ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ਲੈਂਡਰੀ ਵਲੋਂ ਸਾਲ 2019 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਸਰਚ ਅਕੂਤਬਰ 2018 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਚ 2019 ਦੇ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸਮਾਚਾਰ ਚੈਨਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ, ਡਿਜੀਟਲ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਸਮਾਚਾਰ ਵੈੱਬਸਾਈਟਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। “ਰਿਸਰਚ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਦਿਖਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਫੈਸਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੀਡੀਆ 25% ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸੰਪਾਦਕ, ਸਮਾਚਾਰ ਰੀਡਰ ਜਾਨੀ ਐਂਕਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਇਆ ਹੈ।”⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਬਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਜ਼ੂਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੱਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਜਬਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਕਠੂਆਂ, ਕੰਡਰਾਲੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ, ਭੋਪਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਮੰਦਭਾਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਜੋ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੰਢਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ ਗਈ ਅਮੀਰ ਔਰਤ, ਫਿਲਮ ਹੀਰੋਇਨਜ਼, ਫੈਸ਼ਨ ਡਿਜ਼ਾਇਨਰਜ਼ ਤੇ ਉਚੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਖੁਲ ਡੁਲ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਅਕਸ ਅਕਸਰ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਚਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਉਦੋਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ, ਉਹ ਪਤੀ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ-ਵਸ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੁਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁵ ਜਾਂ ਇਹ ਜਦੋਂ ਇਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਔਰਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਲੈਮਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਈਤਰੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? “ਉਸਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ, ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।”⁶ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਬਸਤਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਲਈ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਔਰਤਾਂ, ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਬਹੁਤੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ‘ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ’ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪਲਕ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮੀਡੀਆ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜਾਂ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਜਾਂ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ (ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ/ਅੱਖੋ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ/ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ, ਲੜ੍ਹਦੇ-ਝਗੜਦੇ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ, ਕ੍ਰਿਕੇਟਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ, ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਂਦੀਆਂ ਅਪਰਾਧਿਕ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਕਾਮੇਡੀ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਕਦੇ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਐਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕੇ

“ਕਿ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਰਥਤੰਤਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਸਭਿਅਤਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ? ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ ? ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ’ਤੇ ਜ਼ਬਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ, ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਖਰੀਦਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਕੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ, ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਬਦਨਸੀਬ ਕੋਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ?”⁷ ਆਦਿ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ’ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ।

ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨੋਰੰਜਨ, ਫਿਲਮੀ/ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਸਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਿਰਫ਼ ਉਤਪਾਦਨ, ਨਿਵੇਸ਼, ਖਰੀਦਣਾ-ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਜਨਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤਮਾਮ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਚੱਲਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟਰਾਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਜਿਸ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਹੜੱਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਸਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰਜੀਵੀ ਮੀਡੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਦਲਿਤ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਨਾਲ ਵਾਬਾਸਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? “ਸਪੀਵਾਕ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਕਹਿਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੋਣਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ’ਤੇ ਆਇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਪੀਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਕਾਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”⁸ ਸਪੀਵਾਕ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ, ਦਲਿਤ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੀਡੀਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਲੋਕ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਸਪੀਵਾਕ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਹਕੀਕਤਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਅਰਥਬਾਰੇ ਨੂੰ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਕ

ਆਰਥਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੁਫਲਿਸੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।”⁹

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ/ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ/ਸਬਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਲੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 31 ਜਨਵਰੀ 1920 ਨੂੰ ‘ਮੂਨਨਾਇਕ’ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਮੀਡੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇਟਸ, ਰਸਾਲੇ, ਯੂ-ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ ਆਦਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਛਾਣ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ: ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ, ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ-15 (ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2022), ਪੰਨਾ 119
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121
3. ਉਧਰਿਤ, ਪੀ. ਸਾਈਨਾਥ, ਜਨ ਮੀਡੀਆ ਅੰਕ 65 (ਫਰਵਰੀ 2018) ਪੰਨਾ 9
4. <https://www.newsplatform.in/big-news/participation-of-dalit-backward-and-tribals-in-indian-media/>
5. ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ: ਔਰਤ ਦਾ ਅਕਸ, ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਔਰਤ ਦਾ ਅਕਸ, ਡਾ. ਨਵਜੀਤ ਜੌਹਲ, ਪੰਨਾ: 76
6. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਸਰਾਪੇ ਜੋਬਨਾਂ ਦਾ ਮਰਸੀਆ, ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ 10 (ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2019) ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ, ਪੰਨਾ-100
7. ਨਿਰਮਲਜੀਤ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੰਕ-11, ਪੰਨਾ- 92
8. ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੜ੍ਹਕਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ-14, ਪੰਨਾ- 106
9. ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰੋਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ: ਸਰਾਪੇ ਜੋਬਨਾਂ ਦਾ ਮਰਸੀਆ, ਸੰਵਾਦ ਅੰਕ 10 (ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2019) ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ, ਪੰਨਾ-102